

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ШЛЯХОМ ВИКОРИСТАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ГРОМАДСЬКИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ

У статті проаналізовано шляхи використання потенціалу громадських консультацій для покращення комунікації мешканців з органами місцевої влади та реального залучення громадян до процесу прийняття рішень, презентовано успішні проекти українських та польських громадських організацій у цій сфері.

Ключові слова: громадські консультації, залучення громадськості, прийняття рішень.

В статье сделан анализ путей использования потенциала общественных консультаций для улучшения коммуникации жителей с органами местной власти и реального участия граждан в процессе принятия решений, представлены успешные проекты украинских и польских общественных организаций в этой области.

Ключевые слова: общественные консультации, участие общественности, принятие решений.

An article analyses approaches in using the potential of public consultations for improvement of communication between residents and local governance institutions, and real involvement of citizens into decision making process; it also presents successful projects of Ukrainian and Polish non-governmental organizations in this area.

Keywords: public consultations, community involvement, decision making.

Вступ. Ефективні механізми спілкування та взаємодії між громадянами та владою дають можливість збільшити поінформованість громадян і допомагають їм не тільки регулярно оцінювати діяльність органів влади, а й брати участь у розробці та прийнятті рішень, зокрема на місцевому рівні. Залучення громадськості до процесу вироблення управлінських рішень вважається одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства. Демократичні устрої країн Західної Європи ґрунтуються на ефективному місцевому самоврядуванні, де кожен із мешканців має змогу взяти участь у прийнятті рішень, від яких залежить його функціонування у суспільстві. Громадяни найбільше долучаються до справи, якщо проблема, яку необхідно вирішити, стосується їх безпосередньо. Участь громадськості є продуктивною, коли всі зацікавлені сторони співпрацюють задля здійснення змін на благо громади та місцевого розвитку. В Україні протягом останніх років напрацьовано і законодавчо закріплено ряд процедур участі громадськості в процесі розробки та прийняття рішень на місцевому рівні, зокрема: звернення громадян, загальні збори, громадська експертиза, громадські слухання, громадські ради, місцеві ініціативи і референдуми.

Постановка проблеми. Існує реальна потреба і надалі поширювати досвід участі громадськості, вдосконалювати ефективність механізмів участі громадян у процесах місцевого розвитку, зокрема через посилення спроможності місцевих неурядових організацій у налагодженні рівноцінного партнерства місцевої влади та громадян у вирішенні місцевих проблем. Так, наприклад, відомо, що найбільш гострою проблемою на місцевому рівні є недостатність фінансових ресурсів та нестабільність їхніх доходних джерел. Як наслідок, на місцях не вирішуються найболючіші життєві питання людей в соціально-економічній сфері, освіті, охороні здоров'я, комунальному господарстві. В цій ситуації оптимальним способом виходом з такого становища є спільне визначення найбільш пріоритетних проблем, формування локальних Стратегій та Планів їх впровадження і на цій основі крок за кроком подолання проблем, виходячи із наявних ресурсів.

Одним із найбільш ефективних інструментів для цього і служать власне громадські консультації (інший вживаний термін-громадські слухання), під час яких представники різних секторів – органів місцевого самоврядування, громад, органів виконавчої влади, неурядових організацій, донорів, підприємців, мають можливість об'єднатись навколо вирішення проблем та представити шляхи їх вирішення. У той же час процедури громадських консультацій недостатньо ефективно використовуються, що є однією із причин неефективних рішень та непрогнозованої політики. Характерним є також недостатній вплив організацій громадянського суспільства на процес залучення громадян до управлінських рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Під час дослідження використано праці вітчизняних та зарубіжних вчених, присвячені питанням розвитку місцевого самоврядування та громадянського суспільства в Україні: О.Віннікова, С.Іщука, А.Красносільської, А.Крупник, Н.Піроженко, С.Панцир, А.Ткачука, А.Ferens, R. Kondas та ін. Зокрема, багато місця питанням правового регулювання громадської участі на місцевому рівні приділено в статтях і виступах Максима Лациби, керівника програм Українського незалежного центру політичних досліджень та ін. [2,12,13]. В багатьох роботах, які висвітлюють реалізацію проектів і програм громадськими організаціями автори прагнули не лише подати теоретичний матеріал, але й зробити ці видання практичними посібниками з метою активізації громадської участі населення і громадських організацій, підвищення рівня їх залучення в процеси прийняття рішень на місцевому рівні [1,7,8]. Існує ще багато проблем реальної практики механізмів громадської участі на місцевому рівні, які потребують подальшого дослідження, що і визначило мету даної статті.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в аналізі використання потенціалу громадських консультацій як інструменту для покращення комунікації мешканців з органами місцевої влади та реального залучення громадян до процесу прийняття рішень. Автори теж прагнули презентувати отриманий досвід та кращі практики залучення громадян до прийняття управлінських рішень на місцевому рівні.

Виклад основного матеріалу. Правові підстави. В широкому розумінні питання співпраці влади та громадськості в інтересах громади знайшли своє юридичне обґрунтування у багатьох законодавчих документах, які направлені на створення ефективних організаційних та правових умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання їх рішень, підтримання постійного діалогу з усіма соціальними групами громадян, створення можливостей для вільного та об'єктивного висвітлення усіх процесів у цій сфері засобами масової інформації.

Конституцією України закладено необхідні передумови для реалізації демократичних форм прямої участі громадян у вирішенні питань місцевого та регіонального значення [6]. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» гарантує право громадськості на участь в управлінні та передбачає форми такої участі [4].

За останні роки в Україні прийнято цілу низку нормативно – правових актів, спрямованих на демократизацію органів влади: укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України, на регіональному та місцевому рівнях – відповідні розпорядженнями голів, положення про громадські ради та статuti територіальних громад. Так, відповідно до відповідно до Указу Президента України "Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" від 31 липня 2004 р. № 854 створені при центральних та місцевих органах виконавчої влади громадські ради - консультативно-дорадчі органи.[11, с.12]. Постановою Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" затверджено Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, раді міністрів АРК, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації [9, с.36].

Громадські ради створюються відповідними нормативними актами органів виконавчої влади та діють на основі положення. Ці структури наділені дорадчими, інформаційними та консультаційними повноваженнями. Створення і діяльність громадських рад є досить ефективним способом впливу громадськості на процеси прийняття управлінських рішень. Разом з тим, часто в складі громадських рад переважну більшість становлять представники влади, що інколи робить роботу цих рад формальною.

На підставі Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976 здійснюється громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади [10, ст.2889]. Фактично – це реальна процедура, за якою інститути громадянського суспільства можуть провести оцінку ефективності діяльності будь-якого органу виконавчої влади, виконання державних програм, використання бюджетних коштів, оцінити якість надання адміністративних послуг та ін. З огляду на це громадську експертизу необхідно розглядати насамперед як механізм залучення широкої громадськості до оцінки державної політики та її покращення.

Що ж стосується консультацій із громадськістю як форми взаємодії органів влади та громадянського суспільства, то тут нормативно-правовою основою є Указ Президента "Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" від 31 липня 2004 року № 854 та постанова Кабінету Міністрів України від 6 січня 2010 року № 10 «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики». Згідно з цими документами публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення громадських слухань; зустрічей з громадськістю; конференцій, семінарів, форумів, круглих столів, зборів, громадських приймалень; теле – або радіо дебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення; Інтернет – конференцій, електронних консультацій; телефонних "гарячих ліній", інтерактивного спілкування в інших сучасних формах. Вивчення

громадської думки здійснюється шляхом: проведення соціологічних досліджень та спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи); запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації; проведення експрес – аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо та телебаченні для визначення позиції різних соціальних груп; опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій; проведення аналізу інформації, що надходить до спеціальних скриньок [11, с.12].

Порядок проведення консультацій із громадськістю визначено Постановою Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики" [9]. Вказаним актом затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, яким передбачено, що консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності цих органів.

Проведення консультацій з громадськістю повинне також сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади і громадськості, підвищенню якості підготовки та прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень. Консультації з громадськістю проводяться з питань, що стосуються суспільно-економічного розвитку держави та життєвих інтересів широких верств населення.

В обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю щодо проектів нормативно-правових актів, що мають важливе суспільне значення і стосуються прав та обов'язків громадян, а також актів, якими передбачається надання пільг, переваг окремим категоріям суб'єктів господарювання, делегування повноважень органів виконавчої влади або місцевого самоврядування; проектів регуляторних актів; проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень стосовно стану їх виконання. Відповідно до п. 5 Порядку організацію і проведення консультацій з громадськістю забезпечує орган виконавчої влади, який безпосередньо готує пропозиції, пов'язані з формуванням та реалізацією державної політики у визначеній сфері державного і суспільного розвитку, або виступає головним розробником нормативно-правового акта [9].

Фахівці відзначають певні проблеми, які на сьогодні виникають при реалізації вказаної форми взаємодії органів виконавчої влади та громадянського суспільства. По-перше, в п. 20 Порядку визначено, що орган виконавчої влади зобов'язаний за результатами громадського обговорення розмістити інформацію про врахування пропозицій та зауважень громадськості з обов'язковим обґрунтуванням прийнятого рішення та причин неврахування пропозицій та зауважень. Однак, на погляд спеціалістів така норма потребує суттєвої деталізації. У Порядку необхідно передбачити виключні підстави, за яких негативне рішення за результатами консультацій не буде враховано органом виконавчої влади. По-друге, сам Порядок проведення консультацій з громадськістю у сьогоднішніх умовах діяльності владних інститутів є суто формальним атрибутом і виконується органами виконавчої влади виключно бюрократичним способом [5, с.6].

Владні структури без особливого ентузіазму сприймають ідею участі громадськості в процесі розробки та прийняття рішень. Багатьом представникам влади просто бракує знань та досвіду, необхідного для того, щоб зробити громадські слухання продуктивним та корисним інструментом вироблення політики. Часто громадські консультації перетворюються на нескінченні дебати та суперечки, де органи державної влади звітують про виконану "роботу", представляючи неважливі і громіздкі дані, як це було прийнято у радянські часи.

Тому важливим є і активне використання зафіксованої в пункті 7 Порядку можливості для громадських, релігійних, благодійних організацій, професійних спілок та їх об'єднань, творчих спілок, асоціацій, організацій роботодавців, недержавних засобів масової інформації та інших – інститутів громадянського суспільства ініціювати проведення консультацій з громадськістю з питань, не включених до орієнтовного плану, шляхом подання відповідних пропозицій громадській раді або безпосередньо органу виконавчої влади.

До того ж там вказано, що у разі коли пропозиція щодо проведення консультацій з громадськістю з одного питання надійшла не менше ніж від трьох інститутів громадянського суспільства, які діють на відповідній території, такі консультації проводяться обов'язково. Ініціювати проведення консультацій з громадськістю, не включених до орієнтовного плану, можуть також громадські ради [9].

Досвід Польщі. В сусідній Польщі вже тривалий час регламентовано проведення громадських консультацій при ухваленні рішень на місцевому рівні, зокрема і за ініціативою громадських організацій. У публікаціях польських експертів рекомендується більш активно впливати на місцеву владу і представляти громадські консультації як механізм, який допоможе підвищити ефективність, тобто підтримати ефективне управління, оскільки консультації – хороший метод отримання інформації про місцеву громаду та її потреби. Вони спроможні дозволити більш раціонально використовувати наявні ресурси, уникати протестів мешканців і місцевих конфліктів, а також можуть підвищити рівень задоволення мешканців діяльністю влади [14, с.8-9].

У той же час погано проведені консультації можуть відбити бажання у мешканців брати у них участь. Слід пам'ятати, які помилки найчастіше роблять, організовуючи громадські консультації. Передусім, це

стосується тих випадків, коли консультації стосуються вже прийнятих рішень замість запланованих, або ж зустрічі мають інформаційний, а не консультаційний характер. Серед недоліків у способі інформування - відсутність інформації про консультації, або ж специфічна, бюрократична, недоступна мова документів, що стосуються консультацій. На результативність таких заходів впливають і такі фактори, як надто пізні інформування про консультації, надто коротка тривалість консультацій, незручні години консультаційних зустрічей. Громадські консультації є малоефективними у випадках, коли не представлені усі групи. На їхній результат впливає відсутність зворотної інформації і можливості моніторингувати результати консультацій.

При підготовці до консультацій слід широко і завчасно інформувати про консультації, дбати про репрезентативний склад груп, що беруть участь у консультаціях, шляхом відбору на дебати і семінари. Слід також підготувати мешканців до зустрічі з владою на окремих вступних семінарах, у яких беруть участь тільки мешканці, дбати про зручні дати та години консультаційних зустрічей, підвищувати прозорість, тобто: робити протоколи консультацій, списки учасників, висвітлювати консультації в мас – медіа, широко оприлюднювати результати консультацій. Особливий момент – відстеження результатів консультацій, врахування владою висловлених мешканцями позицій.

Польські експерти, базуючись на досвіді громадських організацій, наголошують на важливості етапу безпосереднього проведення громадських консультацій. Необхідно потурбуватися про те, щоб усі присутні на дебатах мали спільну відправну точку у дискусії. Найкращим способом буде публічне представлення діагностики місцевого середовища (і можливо іншої важливої інформації, наприклад, про те, які з визначених під час діагностики проблем є у компетенції місцевої влади). Робота має бути запланована так, щоб після дискусії залишився час на підведення підсумків і узагальнень [14, с.137-138].

Етап дискутування і генерування ідей включає кроки, які повинні служити аналізу діагностики, деталізації сформульованих у ній висновків та генерації ідей щодо задоволення конкретних потреб місцевої громади. Дуже важливим є те, щоб ідеї були верифіковані (особливо тими людьми чи інституціями, які будуть відповідальними за їхню реалізацію). Тоді кожен перед тим, як оцінити дану ідею, знатиме, які аргументи є за і проти та на скільки реальною є реалізація цієї ідеї. Одні з ключових моментів консультацій є етапи визначення найкращих ідей і планування діяльності. Консультації повинні закінчитися написаним висновком, який потім буде оприлюднений серед місцевої громади.

Успішні практики українських громадських організацій. В Україні теж існує досвід виконання проектів схожих до тих, що їх уже реалізували польські громадські організації. Зокрема, на таких підходах побудовано один з проектів громадської організації „Європейський діалог” зі Львова, який було підтримано в рамках Конкурсу «Участь громадян у процесі прийняття рішень на місцевому рівні» Проекту ПРООН «Розвиток громадянського суспільства». Реалізований в 2011 році проект «Голос для мешканців» мав на меті сприяти вирішенню місцевих проблем громад шляхом підготовки, проведення та моніторингу результатів громадських консультацій у 10 районах Львівської області за участі місцевих суб'єктів – громад, неурядових організацій та органів місцевої влади [3].

Завдання проекту полягали в підготовці, проведенні та моніторингу результатів громадських консультацій; налагодженні партнерських відносин між громадами, неурядовими організаціями та місцевими органами влади; підвищенні рівня знань і практичних навичок представників громад, неурядових організацій та органів місцевої влади в питаннях залучення громадськості до процесів розробки та прийняття рішень; поширенні результатів проекту у Львівській області та інших регіонах України.

У рамках проекту було проведено конкурс і відібрано 10 лідерів із 10 районів Львівської області. Для відібраних учасників було проведено 3-х денний семінар «Залучення громадськості до процесів розробки та прийняття рішень щодо розвитку територіальної громади» на основі методичних та практичних матеріалів, напрацьованих тренерами «Європейського діалогу». У рамках підготовки громадських консультацій лідери сформували на місцях ініціативні групи, визначили громади, які взяли участь у подальших заходах проекту. На рівні відібраних громад ініціативні групи за участі громадян та органів місцевого самоврядування діагностували місцеві проблеми. А також провели районні семінари для ініціативних груп, у рамках яких ці групи ознайомилися з основними інструментами діагностики (зокрема-з анкетуванням у громадах, аналізом місцевих Стратегій та Планів розвитку, технологією підготовки та проведення громадських консультацій). Після завершення семінарів громади остаточно визначилися з проблемами, які мали виноситись на громадські консультації. Ініціативні групи забезпечили відповідний склад учасників з боку місцевої влади, інших зацікавлених сторін.

Згідно з погодженим графіком у 10 громадах відбулися громадські консультації, під час яких до учасників були доведені результати діагностики місцевих проблем, обговорені найбільш пріоритетні проблеми, визначені можливі шляхи їх вирішення. З метою конкретного вирішення цих проблем громади спільно з місцевими неурядовими організаціями та органами самоврядування підготували проекти на обласний Конкурс підтримки місцевих ініціатив. У громадських консультаціях також взяли участь голови сільських і міських рад всього району та представники місцевих НУО, які виявили зацікавлення до «громадських консультацій».

По завершенні громадських консультацій була проведена заключна презентація результатів проекту за участі представників обласної ради та державної адміністрації, представників районів Львівщини – учасників проекту, представників органів місцевого самоврядування та НУО, представників донорських організацій [3].

Виконання цього проекту і схожих до нього показало, що громадські консультації – складний процес насамперед через те, що немає розуміння як з боку влади, так і з боку мешканців, що консультації мають сенс і можуть приносити відчутну користь усій місцевій громаді. Мешканці зазвичай дистанціюються від ідеї залучення у справи місцевої громади. Громадяни не знають своїх прав чи не знають, як їх використати, а також не відчують, що їхній голос почують при прийнятті рішення.

Представники влади скептично ставляться до консультацій з іншої причини. Традиційно вони насамперед є прихильниками ідеї представницької демократії та експертного управління. З цього приводу представникам органів місцевого самоврядування складно побачити у мешканцях партнерів для розмови та справжніх «експертів» у своїй власній околиці.

Готуючи громадські консультації, слід пам'ятати, що усім сторонам цього процесу треба приділяти однакову увагу. Правдивий громадський діалог може виникнути тільки в умовах взаємного приязного ставлення і відкритості до співпраці.

Висновки. Чинним законодавством України передбачено широкий спектр можливостей та форм участі громадян у прийнятті рішень. Позитивною тенденцією є постійний розвиток і удосконалення нормативної бази в цьому напрямі, що підтверджується врегулюванням процедури консультацій з громадськістю, уточненням порядку формування та діяльності громадських рад, стандартизації діяльності органів державної влади. Залучення громадян до вирішення справ місцевого управління є взаємовигідним. За допомогою громадської участі можуть ухвалюватися ефективніші результативні рішення завдяки глибшому і ширшому розумінню проблем і питань. Владні рішення та пропозиції з готовністю сприймаються громадськістю, якщо їх думка врахована в процесі підготовки до прийняття цих рішень. Налагоджений процес залучення громадян спонукає окремих осіб і окремі групи активніше брати участь у справах громади, таким чином поширюється відповідальність і підзвітність за те, що відбувається в громаді, на ще більшу кількість громадян. Включення громадян до процесу ухвалення рішень, особливо тих, кого безпосередньо торкнуться ухвалені питання чи програми, підвищує взаєморозуміння, мінімізує конфлікти та створює умови для широкого суспільного консенсусу в ухваленні рішень.

Звичайно ж існує багато перешкод в процесі залучення громадян до формування та реалізації державної політики. Найсерйознішим бар'єром є подолання стереотипної позиції громадян вирішувати питання раніше встановленими методами. Залученню громадян можуть перешкоджати традиції минулого, коли вся відповідальність за місцеві рішення покладалася на депутатів і бюрократів. Вирішенням даних проблем є можливим через впровадження комплексних заходів в сфері правового виховання та широкої інформаційно – роз'яснювальної роботи.

Європейський досвід і, зокрема досвід Польщі, яка успішно застосовує стандарти демократичної організації влади можуть служити добрим орієнтиром для України у впровадженні механізмів партнерства органів влади та громадян. Однак, ці стандарти водночас вимагають певної підготовки до вирішення цілого ряду проблем, які виникають. Зокрема, проблеми готовності місцевих керівників до роботи в нових умовах, коли їх роль змінюється – з адміністраторів вони повинні перетворюватися на менеджерів, здатних шукати додаткові джерела фінансування, вміти приймати ефективні управлінські рішення, налагоджувати взаємовідносини із партнерами, в першу чергу з громадою. Важливою вимогою стає необхідність у більш репрезентативних організаціях громад, котрі мають діяти в ширшому спектрі та спільно з органами місцевого самоврядування поступово відвойовувати позиції в органах виконавчої влади. Змінюється і роль неурядових організацій. Враховуючи їх професіоналізм, мобільність, посередницький характер діяльності, досвід менеджменту проектів, пропонується відвести неурядовим організаціям особливу роль посередників між державними органами та громадами і зосередитись на таких основних функціях: менеджмент донорського фінансування, лобіювання та захист інтересів громад перед державою, намагання зробити владу більш підзвітною перед громадськістю.

Серед основних завдань, які стоять перед Україною сьогодні є необхідність підвищення рівня залучення громадян до процесу прийняття рішень. Залучення громадськості до вироблення та впровадження політики сприяє посиленню ролі громадян в демократичних перетвореннях держав. Участь громадськості збільшує прозорість процесу прийняття рішень, а також підвищує відповідальність посадових осіб перед своїми виборцями і є одним із найкращих засобів гарантування довгострокового успіху співпраці місцевої влади та громадськості.

Література

1. *Активизация участия населения в управлении громадами.*-Симферополь: ДОЛЯ, 2009. – 112 с.
2. *Біла книга: реформування законодавчого середовища для розвитку громадянського суспільства в Україні.* – К. : ПРООН, 2011. – 28 с.

3. Веб сайт громадської організації "Європейський діалог":[Електронний ресурс] //Режим доступу : www.dialog.lviv.ua.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (із змінами) від 21 травня 1997 року № 280/97 // Відомості Верховної Ради (ВВР).- 1997.- N 24. -170 с.
5. Іщук С.І. Правові проблеми взаємодії влади та громадянського суспільства в Україні/ Іщук С.І.// Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2011. – №1(3).- С.2-15.
6. Конституція України (із змінами): Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року – К.: ВРУ, 2005. – 81 с.
7. Місцеве самоврядування у громаді: практичний посібник для депутатів місцевих рад та активістів громад. За ред. А. Ткачука. – К.: Інститут громадянського суспільства: ТОВ „ІКЦ ЛЕСТА”, 2004. – 288 с.
8. Панцир С. Взаємодія влади і громадськості через механізм громадських рад: стан і перспективи // Панцир С., Крупник А.[За ред Г. Усатенко]. – К.: Фонд "Європа XXI", 2008. – 92 с.
9. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 року № 996 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84.- С. 32-40.
10. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 року № 976 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 86. – Ст. 28-39.
11. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 31 липня 2004 року № 854 // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 146. – С. 12.
12. Публічна дипломатія та лобіювання громадських інтересів на місцевому рівні. Матеріали всеукраїнської конференції за підсумками однойменного проекту у Верховній Раді України 25 го лютого 2009 р. – К.: ІПО, 2009. – 80 с.
13. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства : Укр. незалеж. центр політ. дослідж. [М. В. Лаціба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська[та ін.]. – К. : Агентство "Україна, 2011. – 224 с.
14. Andrzej Ferens. Jak prowadzić konsultacje społeczne w samorządach? Zasady i najlepsze praktyki współpracy samorządów z przedstawicielami społeczności lokalnych. Przewodnik dla samorządów Praca zbiorowa pod redakcją merytoryczną ekspertów Polskiego Instytutu Demokracji Lokalnej / Andrzej Ferens, Robert Kondas, Ilona Matysiak, Grzegorz Rzeźnik, Mariusz Szyrski .-W a r s z a w a : Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, 2 0 1 0.-145 s.